

Błażej Cecota <https://orcid.org/0000-0002-4746-0325>

Uniwersytet Jana Kochanowskiego

Filia w Piotrkowie Trybunalskim

e-mail: blazej.cecota@ujk.edu.pl

Plagi na muzułmanów? Kwestia epidemii w *Chronografii* Teofanesa Wyznawcy w relacjach dotyczących kalifatu i jego poddanych

The Muslim plague?

The issue of epidemics in the *Chronographia* of Theophanes the Confessor in the context of the Caliphate and Muslims image

Abstrakt

Praca dotyczy zachowanych w *Chronografii* Teofanesa Wyznawcy opisów epidemii w krajach pozostających pod władzą muzułmańską. Według autora, o ile najślynniejszy teofanesowy opis plagi z czasów Konstantyna V, mającej miejsce w stolicy cesarstwa, zawierał faktycznie odwołania do kwestii nadprzyrodzonych, podobnie jak niektóre z opisów trzęsień ziemi wydawały się być zgodnie z logiką źródła „zapowiedzią” niekorzystnych wydarzeń politycznych, to relacje dotyczące pandemii na terenach syryjskich i mezopotamskich, podległych władzy kalifów, nie wydają się spełniać w narracji *Chronografii* którejkolwiek z tych ról. Teofanes nie traktował ich (a na pewno nie wyraził tegoż *explicitie*) jako szczególnego działania Boga wymierzonego przeciwko niewiernym, tak jak czynił na przykład w kontekście „wyjątkowych” burz morskich podczas oblężeń Konstantynopola, które doprowadziły do zniszczenia floty arabskiej.

Abstract

The article concerns the descriptions of the epidemics in countries under Muslim rule, recorded by Theophanes the Confessor in *Chronographia*. According to the author, the most famous description of the plague in the imperial capital in the time of Constantine V contained references to supernatural phenomena. Likewise, some descriptions of earthquakes appeared, following the

logic of the source, to „predict” adverse political events. However, the accounts of the pandemic in the Syrian and Mesopotamian territories, under the authority of the caliphs, do not seem to fulfill either of these roles in the Confessor’s narrative. Theophanes did not recognize them as God’s special action against infidels, as he did in the description of „exceptional” sea storms during the siege of Constantinople, which led to the destruction of the Arab fleet.

Słowa kluczowe: Teofanes Wyznawca, historiografia bizantyńska, Chronografia, stosunki arabsko-bizantyńskie, epidemiologia, epidemie, pandemic, choroby zakaźne

Keywords: Theophanes of Confessor, Byzantine historiography, Chronographia, Arab-Byzantine relations, epidemiology, epidemic, pandemic, infectious diseases

Wrefleksji dotyczącej narracji reprezentowanych przez bizantyńskich historyków IX-XI w., odnoszących się do kwestii relacji z obcymi, szczególnie wobec wrogich chrześcijaństwu wyznań mamy tendencję do podkreślania tych elementów, w których znajdują się rzekomo nadprzyrodzone potwierdzenia słuszności lub braku słuszności postępowania określonych władców, grup społecznych bądź całych nacji. Szczególnie widoczne jest to oczywiście w opisach dotyczących bezpośrednich starć militarnych, gdzie wyjątkowe czynniki przyrodnicze są niekiedy przywoływane jako oznaka Bożej łaski (lub jej braku). W kontekście tematyki niniejszego tekstu dobrym przykładem może być tu dokonane przez Teofanesa¹ wyjaśnienie przyczyn klęski

¹ Autor niniejszego tekstu jest świadomy toczącej się w nauce debaty, tak dotyczącej autorstwa *Chronografii*, m.in. roli Jerzego Synkellosa w przygotowaniu tejże (C. Mango, *Who Wrote the Chronicle of Theophanes?*, „Zbornik Radova Vizantoloskog Instituta” 1978, t. 18, s. 9–17; I.S. Čičurov, *Teofan Isповednik – publikator, redaktor, avtor? (v svjazi so statej K. Mango)*, „Vizantijskij Vremennik” 1981, 42, s. 78–87; P. Speck, *Das geteilte Dossier. Beobachtungen zu den Nachrichten über die Regierung des Kaiser Herakleios und seine Söhne bei Theophanes und Nikephoros*, Bonn 1988, s. 499–519; I. Rochow, *Byzanz im 8. Jahrhundert in der Sicht des Theophanes. Quellenkritisch-historischer Kommentar zu den Jahren 715–813*, Berlin 1991, s. 40; P. Speck, *Der ‘zweite’ Theophanes. Eine These zur Chronographie des Theophanes*, „Poikila Byzantina” 13, 1994, s. 431–483; I. Ševčenko, *The Search for the Past in Byzantium around the Year 800*, „Dumbarton Oaks Papers” 1992, t. 46, s. 287–289; P. Yannopoulos, *Les vicissitudes historiques de la Chronique the Théophane*, „Byzantion” 2000, t. 70, s. 527–553; idem, *Comme le dit Georges le Syncelle ou, je pense, Théophane*, „Byzantion” 2004, 74, s. 139–146; idem, *Théophane*

Bizantyńczyków nad Jarmukiem, kiedy to nie tyle wojska muzułmańskie, co burza piaskowa miała odnieść zwycięstwo nad cesarskimi

de Sigriani le Confesseur (759–818). Un héros orthodoxe du second iconoclasme, Bruxelles 2013, s. 237–282), jak i pochodzenia znajdujących w niej informacji dotyczących historii kalifatu i tzw. wschodniego źródła Teofanesa, zob. m.in.: E.W. Brooks, *The Sources of Theophanes and the Syriac Chronicles*, „Byzantinische Zeitschrift” 1906, t. 15, s. 578–587; L. Conrad, *The Conquest of Arwād: A Source-critical study in the historiography of the early medieval Near East*. [w:] *The Byzantine and Early Islamic Near East: Papers of the First Workshop on Late Antiquity and Early Islam*, ed. A. Cameron, L. Conrad, Princeton 1992, s. 317–401; W. Brandes: *Der frühe Islam in der byzantinischen Historiographie*. [w:] A. Goltz, H. Leppin, H. Schlange-Schöningen, *Jenseits der Grenzen*. Berlin/New York 2009, s. 313–343; J. Howard-Johnston, *Witnesses to a World Crisis*, Oxford 2010, s. 194; R. Hoyland, *Theophilus of Edessa’s Chronicle*, Liverpool 2011, s. 4f.; M. Vaiou, *Theophanes*. [w:] D. Thomas, B. Roggema, *Christian-Muslim Relations. A Bibliographical History*, Band 1 (600–900), Leiden 2009, s. 428. Warto jednak pamiętać, że tezy dotyczące istotnej roli fragmentów z Teofila z Edessy w *Chronografii* podlegają ciągłej rewindykacji, a argumenty przedstawiane przez naukowców zgłaszających wątpliwości wydają się niezwykle istotne, szczególnie w kontekście porównawczym, a dotyczącym wykorzystania treści z domniemanego dzieła Edesseńczyka w historiografii syryjskiej. Dość wspomnieć, że według dotychczasowych ustaleń dotyczących transmisji treści, z których czerpał w swojej pracy Dionizjusz z Tell Mahre, oprócz Teofila moglibyśmy wymienić m.in. Jana z Litharby, Jana bar Samuela, Jakuba z Edessy, przodków autora: Daniela bar Mojżesza bądź Mojżesza z Tur Abdin, a także enigmatyczną postać Jerzego Rgty, czasem łączonego z Jerzym Synkellosem. Przypomnieć również należy, że w *Kronice 1234 roku*, wykorzystywanej obecnie dla rekonstrukcji elementów zaginionego dzieła Dionizjusza, wykorzystane zostały prawdopodobnie nieznane bliżej greckie (chalcedońskie) i islamskie źródła zebrane przez brata Dionizjusza, Teodozjusza z Edessy. Przy takim nagromadzeniu hipotez i domniemań, trudno doprawdy stwierdzić z całym przekonaniem, w jakim zakresie dzieło Teofila mogło stanowić fundament dla późniejszych ustaleń zawartych w syryjskich kronikach: M. Debié, *Theophanes ‘Oriental Source’. What can we learn from Syriac Historiography?*, [w:] *Studies in Theopanes*, ed. M. Jankowiak, F. Montinaro, „Travaux et Memoires” 2015, t. 19, s. 371. Koncepcję podważającą przekonanie o istotnym znaczeniu Teofila, wskazującą na fakt, że takowych inspiracji w *Chronografii* mogło być znacznie więcej i nie jesteśmy w stanie, przy obecnym stanie wiedzy, zaproponować niczego poza słabo udokumentowanymi hipotezami sformułowała również ostatnio Maria Conterno. Nie odrzucając prawdopodobieństwa dużego znaczenia tzw. wschodniego źródła, dość udanie udowadnia, że dotychczasowe propozycje, m.in. dotyczące Teofila, nie powinny być traktowane jako nic więcej niż domysły. Rzecz w tym jednak, że nie jesteśmy w stanie dokładnie określić, które spośród fragmentów teofanesowych oparte zostały na konkretnych źródłach syryjskich, szczególnie jeżeli Teofanes nie korzystał bezpośrednio z Teofila, tylko z innych opracowań zawierających fragmenty dzieła Edesseńczyka, zob.: M. Conterno, *La „descrizione dei tempi” all’alba dell’espansione islamica. Un’indagine sulla storiografia greca, siriana e araba fra VII e VIII secolo*, Boston-Berlin 2014, s. 21-38. Reasumując, nie istnieją w tym momencie przesłanki, które zmuszałyby do zmiany nomenklatury stosowanej w tekście i podważenia autorstwa Teofanesa. Pozostają zresztą tutaj w zgodzie z ustaleniami

zastępami², czy *a contrario* wzmianki dotyczące arabskich klęsk morskich w czasie operacji przeciwko Konstantynopolowi, spowodowanych silnymi burzami morskimi³.

Oprócz negatywnych wydarzeń związanych z zagadnieniami atmosferycznymi czy sejsmicznymi, doskonale opisanymi w literaturze przedmiotu, spoty-

polskiego autorytetu tej problematyki, którego tezy wydają się uprawniać do przyjęcia wspomnianego powyżej stanowiska badawczego: A. Kompa, *Gnesioi filoi. The Search for George Syncellus and Theophanes the Confessor's Own Words and the Authorship of Their Oeuvre*, „Studia Ceranea” 2015, t. 5, s. 221-225.

² W kontekście tego starcia, decydującego o panowaniu nad Syrią przez kolejne kilkaset lat, Teofanes wspominał m.in. o wietrze z południa, który wiał w oczy Bizantyńczyków, przez co nie mogli, z powodu pyłu, stawić czoła Arabom i zostali pokonani: Theoph. AM 6126, 338, 6-7 [w pracy wykorzystano wydanie Teofanesa: *Theophanis Chronographia*, ed. C. de Boor, Lipsiae 1883]. W rzeczywistości starcie to było serią potyczek, trwało zaś blisko miesiąc. Do kulminacyjnych walk doszło 20 lub 21 sierpnia 636 r. Chociaż przedstawiona powyżej wersja zaprezentowana przez chronografa zdobyła sobie zwolenników [zob. bardzo sugestywny opis w: J. B. Glubb, *The Great Arab conquests*, New Jersey 1964, p. 178], to jednak warto pamiętać, że w źródłach arabskich podkreśla się przede wszystkim zastosowanie dość prostego fortelu taktycznego przez Chalida ibn al-Walida, który upozorował odwrót części swoich wojsk, na co zareagowali Bizantyńczycy, wysyłając w pościg konnicę. Wtedy reszta oddziałów muzułmańskich zaatakowała pozostawioną samą sobie bizantyńską piechotę, co zakończyło się rzezią tej ostatniej. Nie bez znaczenia było też, zgodnie z tą wersją (zaprezentowaną przede wszystkim przez At-Tabariego) zastosowanie przez Arabów elementów wojny psychologicznej i rozpowszechnianie pogłosek o zdradzie arabskich chrześcijan, którzy mieli jakoby planować przejście na ich stronę, zob.: B. Cecota, *Ekspansja arabska na tereny bizantyńskie (632-718) i początki organizacji kalifatu*, [w:] *Bizancjum i Arabowie. Spotkanie cywilizacji VI-VIII wiek*, ed. T. Wolińska, P. Filipczak, Warszawa 2015, s. 301; idem, *Arab Expansion on Byzantine Territory (632-718)*, [w:] *Byzantium and the Arabs. The Encounter of Civilizations from the Sixth to Mid-Eighth Century*, ed. T. Wolińska, P. Filipczak, Łódź 2015, s. 224-226

³ Szczególnie mocno zaakcentowane zostało to w interesującej nas w niniejszym tekście *Chronografii* Teofanesa Wyznawcy, który praktycznie każdy drobny sukces odniesiony przez Bizantyńczyków podczas oblężenia 717-718 opatrzył komentarzem dziękczynnym wobec Boga oraz Matki Bożej. W pewnych fragmentach opisu oblężenia można odnieść wrażenie, że bizantyński autor uznaje bezpośrednie, fizyczne wręcz oddziaływanie Siły Najwyższej, szczególnie w kontekście ostatecznej klęski arabskiej floty, kiedy to Bóg za wstawiennictwem Matki Bożej miał zesłać na niewiernych burzę morską. Podobne odwołania pojawiają się także w innych bizantyńskich dziełach, np. Teodozjusza Gramatyka, a także armeńskich (w przeciwieństwie do źródeł zachodnich czy syryjskich), zob.: B. Cecota, *Arabskie oblężenia Konstantynopola w VII-VIII wieku. Rzeczywistość i mit*, Łódź 2015, s. 138-148; idem, *The Meaning of „God's Interventions” in Christian Accounts about the Arab Sieges of Constantinople*, [w:] *Proceedings of the International Symposium Byzantium and the Arab World. Encounter of Civilizations*, ed. A. Kralides, A. Gkoutzioukostas, Thessaloniki 2013, s. 117-130.

kamy w bizantyńskich kronikach również różnej długości *passusy* na temat chorób epidemicznych, które dotykały ówczesną populację. O ile jednak literatura dotycząca zarówno zagadnienia odnotowywania tychże, jak i nadawania im ponadwymiarowych znaczeń, jest dość bogata, to nie zajmowano się jeszcze próbą interpretacji wzmianek Bizantyńczyków na temat podobnych wydarzeń w obcym, a często wrogim cesarstwu kręgu muzułmańskim okresu powstania i rozwoju islamu. Przy czym według autora niniejszego skromnego przyczynku dziejesię tak nie z powodu treści tychże przekazów, ale raczej braku konkretnych w nim elementów, co postara się wykazać poniżej. Podstawowa konstatacja bowiem płynąca z zaprezentowanych tu rozważań jest taka, że bizantyński autor nie przydawał akurat plagom i epidemiom szczególnego znaczenia, jedynie je odnotowując i skupiając się raczej na innych ponadnaturalnych wydarzeniach. To zaś podważa nieco zaprezentowane w wielu publikacjach interpretacje dotyczące pandemicznych fragmentów *Chronografii* poświęconych sprawom wewnętrznym cesarstwa, kiedy to owe plagi miały być, według autorów tychże, w zamyśle twórcy bizantyńskiej kroniki widomym znakiem boskiej interwencji przeciwko postępowaniu tego czy innego władcy.

Szczególnie widoczne jest to wokół dyskusji, która rozgorzała na temat teofanesowych wzmianek o epidemii z lat 747/748 na terenie cesarstwa. Należy zatrzymać się przy tej kwestii na chwilę, bowiem bez jej omówienia nie będzie zrozumiałe wnioskowanie dotyczące relacji o pandemiach w krajach podlegających władzy muzułmanów. W ciągu ostatnich kilkudziesięciu lat wielokrotnie podejmowano ten temat, interpretując opisy epidemii dżumy, która wybuchła na Sycylii w latach 745-746 i przeniosła się następnie na wschód, szczególnie do Konstantynopola, gdzie największe żniwo zebrała w roku 747/8, za panowania cesarza Konstantyna V. Była to prawdopodobnie ostatnia faza tzw. pierwszej pandemii, która rozpoczęła się mniej więcej dwieście lat wcześniej, w czasach Justyniana. W połowie VIII w. objęła ona, oprócz terenów bizantyńskich, także jądro państwa muzułmańskiego, z Syrią i Mezopotamią⁴. Przekazy dotyczące wydarzeń w stolicy cesarstwa pochodzą przede wszystkim od Teofanesa Wyznawcy, Teodora Studyty⁵ oraz Nicefora

⁴ D. Stathakopoulos, *Crime and Punishment. The Plague in the Byzantine Empire, 541-749*, [w:] L. K. Little, *Plague and the End of Antiquity. The Pandemic of 541-750*, Cambridge 2007, s. 104.

⁵ Zawartych w mowie pogrzebowej na cześć wuja Teodora Platona, który zmarł w klasztorze Studios po długiej chorobie: *Laudatio Platonis*, PG 99: 805 D. Jest to jedno z najważniejszych źródeł do historii rodziny świętego: T. Pratsch, *Theodoros Studites (759-826) — zwischen Dogma*

Patriarchy⁶, czyli autorów o wybitnie ikonodulskim zapatrywaniu na ten okres dziejów, wyraźnie przeciwnych Konstantynowi V. Stąd też silne domniemanie, że fragmenty te można wyjaśniać jako próbę wykorzystania opisu zarazy dla przedstawienia panowania wspomnianego władcy w negatywnym świetle, tłumacząc je jako czas destrukcji państwa i religii, także w *stricte* fizycznym sensie.

We wspomnianym powyżej fragmencie *Chronografii* Teofanesa, znajdującym się w relacji AM 6238 (nominalnie odpowiadającemu latom 745-746, ale faktycznie obejmującym okres od 745 do 749 r.), napotykamy na dość szczegółowy opis, zwłaszcza w kontekście problemu z grzebaniem zmarłych, kiedy w pewnym momencie w Konstantynopolu zabrakło cmentarzy, zaczęto więc wykorzystywać nieużywane cysterny, kanały, winnice bądź sady. Nie zabrakło wzmianek o stosach umarłych, przypadkach szaleństwa i powszechności śmierci, która dotknąć miała praktycznie każdą stołeczną rodzinę. Powodem szerokiej dyskusji w literaturze przedmiotu są oczywiście te fragmenty teofanesowej relacji, w których pojawiły się, w kontekście pandemii, odniesienia względem sprawującego wówczas władzę cesarza-ikonoklasty Konstantyna V⁷. Chronograf wspomniał m.in., że epidemia była biczem na bezbożnego władcę, która miała powstrzymać jego działania wymierzone w kościół i święte ikony, jednakże, podobnie jak znany z biblijnych przekazów faraon doświadczony plagami, nie wykazał on jakiegokolwiek skruchy wobec tego ostrzeżenia. Wątek ten podkreślony został przez bizantyńskiego autora także w zakończeniu relacji z Konstantynopola doświadczonego plagą, kiedy to stwierdził on *explicite*, że do „nieszczęścia” doszło z powodu „bezbożnego” usunięcia ikon przez cesarza. Za słuszne uznać należy tezy Davida Turnera czy Dragoljuba Marjanovića, zgodnie z którymi relacje Teofanesa (a także patriarchy Nicefora oraz Teodora Studyty) podyktowane zostały przekonaniem (lub intencją przekonania czytelników), że wystąpienie tej konkretnej klęski żywiołowej związane było

und Pragma: der Abt des Studiosklosters in Konstantinopel im Spannungsfeld von Patriarch, Kaiser und eigenem Anspruch. Bern 1998, s. 201.

⁶ Wspomina o tym w traktacie *Antirrheticci* (*Kontrargumenty*), poświęconemu obronie ikon przeciwko zarzutom bałwochwalstwa formułowanym przez Konstantyna V i jego zwolenników: *Antirrheticci*, III, PG 100: 496 B-D.

⁷ Mam tu na myśli przede wszystkim: D. Marjanović, *Memories of plague in late 8th and early 9th century byzantine historiography*, „Acta historiae medicinae, stomatologiae, pharmaciae, medicinae veterinariae” 2019, t. 38, s. 8-20; D. Turner, *The Politics of Despair. The Plague of 746-747 and Iconoclasm in the Byzantine Empire*, „Annual of the British School at Athens” 1990, t. 85, s. 419-434.

z wprowadzeniem na terenie cesarstwa herezji wymierzonej w kult ikon⁸. Warto jednocześnie zauważyć, że w późniejszych relacjach, odnosząc się do problemów depopulacji miasta stołecznego po zarazie, Teofanes wspomniał, iż Konstantyn podjął działania mające na celu ponowne zaludnienie miasta poprzez sprowadzenie nowych mieszkańców z wysp greckich, jak i Grecji właściwej z Peloponezem⁹, co miało przecież wymiar pozytywny. Temat choroby jako kary Bożej za działania wymierzone przeciwko kultowi ikon pojawił się zaś w opisie śmierci patriarchy Anastazjusza w 752/3 r.¹⁰

Obraz nie byłby pełny, gdybyśmy nie zauważyli dwóch elementów uzupełniających relację z AM 6238, a mianowicie – *passusu* znajdującego się przed opisem dżumy, a odnoszącego się do trzęsienia ziemi na terenach syryjskich, a także kończącej, przedstawionej w omówieniu Teofanesa jako niemalże łącząca się z poprzedzającym ją fragmentem, dotyczącej epidemii wzmianki na temat muzułmańskiego ataku na Cypr, skutkującego olbrzymią klęską bizantyńskiej floty.

Pierwszy ze wzmiankowanych fragmentów był przedmiotem analiz – dla przykładu kilka lat temu Costas Tsiamis, Effie Poulakou-Rebelakou oraz Spyros Marketos¹¹ przedstawili kilka zestawień chronologii występowania trzęsień ziemi i epidemii, przede wszystkim w Syrii i Palestynie, ale także w Konstantynopolu. Analizując wzmianki pozostawione m.in. przez Agatiasza, Jana Malalasa, Teofanesa, Agapiusza i Michała Syryjskiego, zauważyli korelacje pomiędzy kilkoma takimi klęskami żywiołowymi – potężne wstrząsy poprzedzały występowanie plag chorób zakaźnych m.in. w latach 557-558 (stolica cesarstwa), 567-568 (Syria), 580-581 (Antiochia), 634-635 (Palestyna, Syria, Antiochia), 712-713 (Syria)¹². Na marginesie warto dodać, że autorzy tekstu mieli ambicję wykazać historyczne przykłady korelacji pomiędzy trzęsieniami ziemi

⁸ Warto jednocześnie pamiętać, że istnieją również źródła, w których można odnaleźć elementy odzwierciedlające obrazoburcze poglądy na temat tej konkretnie dżumy, częściowo na przykład Żywot św. Leona z Katanii: *Vita Leonis Catanensis* (BHG 981b) [w:] B.V. Латышев, Неизданные греческие агиографические тексты, Petersburg 1914, s. 12–28.

⁹ Theoph. AM 6247, 429, 22-25.

¹⁰ Patriarcha Konstantynopola miał zapaść na chorobę jelit, połączoną z wymiotami, a Teofanes wspomina, że straszne dolegliwości były sprawiedliwą karą za jego zyny wymierzone w Boga: Theoph. AM 6245, 427, 25-28.

¹¹ C. Tsiamis, E. Poulakou-Rebelakou, S. Marketos, *Earthquakes and plague during byzantine times. Can lessons from the past improve epidemic preparedness*, „Acta Medico-Historica Adriatica” 11 (1), 2013, s. 55-64.

¹² C. Tsiamis, E. Poulakou-Rebelakou, S. Marketos, *op. cit.*, p. 57.

a epidemiami także w kontekście czasów współczesnych, na przykład wydarzeń z lat 1993-1994 w indyjskim stanie Maharashtra, wskazując na logiczne związki pomiędzy problemami organizacji życia ludzi po klęsce żywiołowej w zakresie dostarczania świeżej wody, budowy sanitariatów i zapewnienia schronienia pozbawionym swoich dotychczasowych siedzib, co naturalnie może wywołać choroby związane z brakiem higieny osobistej¹³. Reasumując, informacja która przy pierwszym jej odczytaniu mogłaby się wydawać jakimkolwiek nawiązaniem do zapowiadanej przez chronografa (czy innych wspomnianych wyżej autorów) kary „Bożej” przeciwko bezbożnemu cesarzowi, powinna zostać uznana raczej za uwagę o charakterze społecznym, mogącą znamionować późniejsze, możliwe problemy zdrowotne danej populacji. Dla autora niniejszego przyczynku wydaje się to bardzo istotne w kontekście analiz nad budowanym przez bizantyńskich historyków wizerunkiem kalifatu i krajów muzułmańskich, szczególnie w *Chronografii*, gdzie nader często Teofanes wspomina o trzęsieniach ziemi w Syrii czy innych regionach wcześniej należących do cesarstwa, a znajdujących się za jego czasów pod kontrolą państwa muzułmańskiego:

a) AM 6124: **trzęsienie ziemi w Palestynie, jednocześnie znaki niebieskie (*dokites*) na południu, w kształcie miecza, zwiastujące arabski podbój**¹⁴.

b) AM 6150: trzęsienie ziemi, które doprowadziło do zniszczenia wielu budowli w Syrii i Palestynie¹⁵. W tym samym roku Teofanes wspomina jedynie o korzystnym dla Bizantyńczyków pokoju z Arabami oraz wygnaniu papieża Marcina I przez Konstansa II (chronograf wyraźnie opowiedział się tu po stronie biskupa Rzymu).

c) AM 6170: trzęsienie ziemi w północnej Mezopotamii. Zniszczenia katedry w Edessie, która została później odbudowana, m.in. dzięki zaangażowaniu kalifa Mu'awijji¹⁶.

d) AM 6205: gwałtowne trzęsienie ziemi w Syrii. W tym samym *passusie* wzmiankowana była zwycięska arabska ekspedycja przeciwko cesarstwu, która dotarła aż do Pizydii, jednak chronograf nie wskazał tu na żaden bezpośredni związek pomiędzy obydwoma wydarzeniami¹⁷.

¹³ C. Tsiamis, E. Poulakou-Rebelakou, S. Marketos, *op. cit.*, p. 61.

¹⁴ Theoph. AM 6124, 336, 21-24.

¹⁵ Theoph. AM 6150, 347, 19-20.

¹⁶ Theoph. AM 6170, 356, 10-13.

¹⁷ Theoph. AM 6205, 383, 3-4.

e) AM 6210: gwałtowne trzęsienie ziemi w Syrii¹⁸. W relacji z tego roku Teofanes zawarł również opis nieudanej kampanii na Konstantynopol (gdzie wspomniał wyraźnie, że klęska floty arabskiej była spowodowana potężnym działaniem nadprzyrodzonym, wzmiankował również o Bożej opatrności i cudach), a także prześladowaniach Umara II względem chrześcijan.

f) AM 6234: trzęsienie ziemi w wielu miejscach, także w południowej Arabii (zwanej w relacji pustynią Saba)¹⁹. W tym samym *passusie* wspomniana została zmiana na tronie kalifa, Walida ibn Jazyda, o którego przychylność starali się cesarz Konstantyn V oraz uzurpator Artabasdos.

g) AM 6235: trzęsienie ziemi we Wrotach Kaspijskich²⁰. Jednocześnie na niebie pojawiły się bliżej nieokreślone znaki. Fragment ten poprzedza niezwykle obszerny *passus* na temat wojny domowej w kalifacie, z którego ostatecznie zwycięsko wyszedł Marwan II, ostatni Umajjada na tronie w Damaszku.

h) AM 6238: wspomniane zostało wielkie trzęsienie ziemi w Palestynie oraz Syrii, które doprowadziło do zniszczenia wielu kościołów i monasterów, szczególnie w okolicach Jerozolimy²¹. Opis poprzedza plagę dżumy w Konstantynopolu.

i) AM 6241: na temat trzęsienia ziemi obejmującego Syrię, a także Mezopotamię²². Chronograf określa skalę tych wydarzeń jako straszliwą zagładę, w wyniku której niektóre miasta syryjskie uległy całkowitemu zniszczeniu, m.in. poprzez wielkie osuwiska w górach, a także powstanie głębokich uskoków. Warto zwrócić uwagę na fakt, że Teofanes zawarł w tym *passusie* opisy wydarzeń ponadnaturalnych, jak zwierzę mówiące ludzkim głosem, a zapowiadające klęskę Arabów, którzy mieli zostać napadnięci przez „lud z pustyni”²³. W kontekście ówczesnych wydarzeń politycznych (lata 748-749) Arabów należałoby rozumieć jako dynastię umajjadzką, zaś „lud z pustyni” to ukrywający się wówczas faktycznie na pustyni arabskiej Abbasydzi, szczególnie zważywszy na fakt, że Teofanes kilkakrotnie utożsamiał tych ostatnich z *Mauruphoroi* (niosącymi czerń), których rozumiał raczej jako Persów, a nie Arabów. Należy również dodać, że informacja o tym trzęsieniu ziemi, niejako zapowiadającym upadek Umajjadów, została umieszczona w *Chronografii* pomiędzy wzmianką

¹⁸ Theoph. AM 6210, 399, 20.

¹⁹ Theoph. AM 6234, 416, 10-13.

²⁰ Theoph. AM 6235, 418, 14-16.

²¹ Theoph. AM 6238, 422, 25-28.

²² Theoph. AM 6241, 426, 16-23.

²³ Theoph. AM 6241, 426, 25.

o narodzinach syna Konstantyna V, a jego koronacją, co dla Teofanesa nie było w żaden sposób wydarzeniem pozytywnym.

a) AM 6248 – znaczne trzęsienie ziemi na terenie Palestyny i Syrii²⁴. Następnie mamy do czynienia z opisem abbasydzkich prześladowań chrześcijan, które dotknęły m.in. patriarchę Antiochii Teodora.

Gdybyśmy przyjęli ideologiczną lub religijną interpretację *passusów* Teofanesa odnoszących się do wyznawców islamu, co przecież nie jest tak rzadko spotykane (a sam autor niniejszego krótkiego tekstu również wielokrotnie dokonywał podobnych wykładni²⁵) to te nader częste wzmianki o katastrofach naturalnych mających miejsce w państwie kalifa można byłoby uznawać za podkreślenie braku Bożej opieki nad krajami, które znalazły się pod władzą heretyków. Rzecz w tym, że wspomnienia te mają (poza wytluszczonymi powyżej *passusami*) raczej bardzo zwięzły charakter, pozbawiony często jakiegokolwiek komentarza lub bezpośredniego odnośnika wobec innych wydarzeń omówionych przez Teofanesa w danych fragmentach. Może więc bezpieczniej będzie uznać je za informacje o czysto przyrodniczo-społecznym znaczeniu, bez zbędnego doszukiwania się w nich jakiegokolwiek drugiego dna, przekazu informującego czytelników teofanesowego dzieła o zasłużonych ze względu na odstępstwo karach i plagach spadających na muzułmańskie kraje? Wszak podobne klęski żywiołowe w Syrii, powodujące, jak wspomnieliśmy powyżej, kryzys humanitarny i ewentualne rozwinięcie się ogniska epidemicznego, mogły też wpływać na ludność cesarstwa w perspektywie kilku lat. Gdybyśmy próbowali odnaleźć bardziej widoczne związki pomiędzy wspomnianą pandemią konstantynopolitańską z AM 6238, które mógł zasugerować Teofanes, należałoby się raczej odnieść do następującej bezpośrednio po opisie skutków epidemii (kiedy to miały nią zostać dotknięte wszelkie stołeczne gospodarstwa domowe²⁶) wzmiance o ataku floty arabskiej na Cypr i zniszczeniu stacjonujących tam w porcie Keramaia okrętów temu *Kibyraioton*. Można byłoby to uczynić jednak tylko ze względu na konstrukcję tego ustępu, a nie na bezpośrednie komentarze samego Teofanesa.

Przyjrzyjmy się teraz relacjom chronografa dotyczącym *stricte* pandemii, które miały miejsce w okresie sprawowania władzy przez muzułmanów na terytoriach interesujących bizantyńskiego autora:

²⁴ Theoph. AM 6248, 430, 2-3.

²⁵ B. Cecota, *Islam, the Arabs and Umayyad Rulers according to Theophanes the Confessor's Chronography*, „Studia Ceranea”, 2, 2012, p. 97-111.

²⁶ Theoph. AM 6238, 424, 1-7.

a) AM 6168: miała się zdarzyć wielka epidemia w Syrii i Mezopotamii²⁷. Fragment ten jest jedynym, który znajduje się w relacji z tego roku.

b) AM 6176: głód i wielka zaraza w Syrii²⁸. W tym samym *passusie* znaleźć można wzmiankę o atakach Mardaitów na Liban, a także prośbach kalifa Abd al-Malika o pokój, wysłanych poprzez posłów do cesarza bizantyńskiego.

c) AM 6192: wzmiankowana jest wielka epidemia, ale brakuje uściślenia, gdzie dokładnie wybuchła²⁹. W pozostałych fragmentach Teofanes opisał wojnę domową, w której siły dowodzone przez Muhammada ibn Marwana stłumiły rebelię Abd al-Rahmana ibn Muhammada ibn al-Ash'atha, a także udaną kampanię wojsk cesarskich w Syrii, które miały dotrzeć do Samosaty nad Eufratem (w Kommagenie).

d) AM 6218: Teofanes wspomniał mimochodem, pomiędzy wzmianką o kampanii Maslamy zakończonej zdobyciem Cezarei Kapadockiej oraz wyprawie Mu'awiji ibn Hiszama przeciwko Bizantyńczykom, o zarazie w Syrii³⁰.

e) AM 6225: chronograf wzmiankował zarazę w Syrii, dodając, że umarło z jej powodu wielu ludzi³¹. W relacji dotyczącej tego roku jest to jedyna informacja.

Jak widzimy wzmianek na temat epidemii jest znacznie mniej niż opisów trzęsień ziemi, mających miejsce na terenach zdobytych przez muzułmanów. Same relacje są też znacznie uboższe w szczegóły. Znajduje się też takie, w których Teofanes wspomniał wyłącznie informację o danej zarazie, bez jakichkolwiek szczegółów. W tych, gdzie wzmianki dotyczące zarazy podane zostały z opisami innych wydarzeń, trudno doszukiwać się bezpośredniego powiązania pomiędzy nimi. Chronograf nie wzmiankował również ani razu, aby wskazane powyżej choroby zakaźne były jakkolwiek karą Bożą. Równie istotne wydaje się też nie tyle to czym Teofanes wspomniał, ale co pominął.

Warto zaś zauważyć, że nie wzmiankował jednego z najważniejszych wydarzeń związanych z plagami w VII w., czyli tzw. dżumy³² z Emmaüs Nikopolis (lub dżumy z Amwas – arabska wersja nazwy miejscowości), gdzie w roku

²⁷ Theoph. AM 6168, 354, 26-27.

²⁸ Theoph. AM 6176, 361, 7.

²⁹ Theoph. AM 6192, 371, 23.

³⁰ Theoph. AM 6218, 404, 14.

³¹ Theoph. AM 6225, 410, 19-20.

³² Była to prawdopodobnie dżuma dymienicza [L.I. Conrad, 'Umar at Sargh: The Evolution of an Umayyad Tradition on Flight from the Plague, [w:] *Story-Telling in the Framework of Non-Fictional Arabic Literature*, ed. S. Leder, Wiesbaden 1998, s. 495-496.], chociaż niektórzy badacze podkreślają, że na dobrą sprawę w źródłach nie można odnaleźć wzmianek na temat

638 znajdował się główny obóz armii arabskiej³³ na terenie Syrii i skąd choroba rozniosła się na całą prowincję³⁴. Według badaczy tej zarazy śmierć części przywódców armii muzułmańskich w Syrii (przede wszystkim Abu Ubajdy ibn al-Dżarraha, wywodzącego się z plemienia Kurajszytów towarzysza proroka Muhammada, *amin al-umma* – zaufanego wspólnoty, jednego z architektów podboju Syrii, poważnego pretendenta do objęcia funkcji kalifa po Umarze³⁵) w tym okresie utorowała drogę do namiestnikostwa regionu Mu'awiji ibn Abu Sufjanowi, który później został kalifem i założycielem dynastii umajjadzkiej³⁶. Rozprzestrzenienie się zarazy z arabskich garnizonów³⁷ do syryjskich miast oraz wsi doprowadziło do wyludnienia tych ostatnich³⁸, przesiedleń ocalałej ludności chrześcijańskiej, a w efekcie łatwiejszego zaaklimatyzowania się żywołu

szczególonych objawów zarazy [M. W. Dols, *Plague in Early Islamic History*, „Journal of the American Oriental Society” 1974, t. 94, s. 382].

³³ Według niektórych badaczy przyczyną dżumy mogła być poprzedzającą ją klęska głodu w Syrii i Palestynie, spowodowana przedłużającą się suszą [w źródłach arabskich spotyka się określenie „rok popiołów” – F.M. Donner, *The Early Islamic Conquests*, Princeton 1981, s. 152], która po pierwsze doprowadziła naturalnie do osłabienia układów odpornościowych mieszkańców, ale co ważniejsze – wywołała tendencję do gromadzenia rezerw żywności w obozach i miastach, co mogło doprowadzić do zwiększenia się populacji gryzoni roznoszących chorobę i ich częstszego kontaktu z ludźmi – M. W. Dols, *op. cit.*, s. 376.

³⁴ Dotarła również do Iraku – D. Ch. Stathakopoulous, *Famine and Pestilence in the Late Roman and Early Byzantine Empire*, Birmingham 2016, s. 349-350; L.I. Conrad, *The Plague in the Early Medieval Near East*, Princeton 1981, s. 215.

³⁵ H.A.R. Gibb: *Abū Ūbayda al-Djarrāh*. [w:] *The Encyclopaedia of Islam. New Edition*, ed. H.A.R. Gibb, J.H. Kramers, E. Lévi-Provençal, J. Schacht, t. I, Leiden 1986, s. 158-159. Według tradycyjnych arabskich przekazów Ubajda odmówił 'Umarowi, kiedy ten wezwał go z powrotem na południe, w obawie o jego zdrowie. Nie chciał bowiem pozostawiać swoich ludzi: M. W. Dols, *op. cit.*, p. 377.

³⁶ Po Ubajdzie obowiązki dowództwa w Syrii przejął m.in. Muadh ibn Dżabal, który zmarł wkrótce po tym pierwszym, wraz ze swoimi dwiema żonami oraz synami [L.I. Conrad, *The Plague ...*, s. 55], podobnie jak kolejny namiestnik – Jazyd ibn Abu Sufjan, a także wielu towarzyszy Proroka takich jak Suhajli ibn Amr, Abu Dżandal, Fadl ibn Abbas czy Al-Harith ibn Hiszam – M.W. Dols, *op. cit.*, s. 378. Wyżej przedstawiona koncepcja zgodnie z którą wspomniana zaraza utorowała Umajjadom drogę do przejęcia władzy w Syrii, a później w całym kalifacie, bowiem zabrakło bardziej znaczących kandydatów do namiestnikostwa niż Mu'awija m.in. w: W. Madelung, *The Succession to Muhammad : A Study of the Early Caliphate*, Cambridge 1997, s. 61.

³⁷ Zgodnie z tradycją arabską z powodu dżumy umarło w ciągu kilku lat około dwudziestu pięciu tysięcy muzułmańskich wojowników: J. Sourdel-Thomine, *Amwas*, [w:] *The Encyclopaedia of Islam*, ed. C.E. Bosworth, E. van Donzel and Ch. Pellat, t. I: A-B, Leiden 1960, s. 460-461.

³⁸ R.S. Bray, *Armies of Pestilence : The Impact of Disease on History*, Cambridge 1996, s. 40.

czysto arabskiego, muzułmańskiego w Syrii. Według niektórych powstanie samego systemu miast-garnizonów wojskowych w Syrii i Egipcie podyktowane było obawą przed rozprzestrzenianiem się dżumy wśród Arabów. Epidemia ta, pierwsza którą tak szeroko odnotowują źródła arabskie, przyczyniła się do wypracowania muzułmańskich nauk teologicznych na temat koncepcji plagi jako kary, predestynacji w życiu człowieka i jego wolnej woli³⁹, a także praktycznych zasad postępowania w krajach islamu wobec pandemii – zakazu wjazdu, pozwoleń na wyjazd z danego miejsca objętego zarazą itd⁴⁰. Warto dodać, że ten moralizatorski element w arabskich przekazach dotyczących epidemii skłonił część współczesnych badaczy do uznania większości przedstawionych w nich elementów za rodzaj narracji mitycznej⁴¹. Oprócz wspomnianej powyżej zarazy z Amwas w Syrii i Palestynie epidemie dżumy lub innych chorób zaraźliwych powtarzały się mniej więcej co dziesięć-dwadzieścia lat (co potwierdzają też wzmiankowane powyżej relacje Teofanesa), a ich ofiarami padali członkowie najwyższych elit umajjadzkich, włącznie z kalifami – Mu'awiją II, Marwanem I, Abd al-Malikiem oraz Sulejmanem⁴². Regularność występowania tychże problemów zdrowotnych w Syrii skłoniła niektórych historyków do sformułowania daleko idącej hipotezy, zgodnie z którą stała depopulacja głównych prowincji umajjadzkich mogła doprowadzić do przewagi regionów wschodnich, w konsekwencji zwycięstwa wywodzących się stamtąd

³⁹ Zgodnie z teologicznymi interpretacjami powstałymi w kontekście wspomnianej tu plagi interpretatorzy hadisów uznali m.in. że dżuma była karą dla niewierzących, a nie wiernych, dlatego też wierni działający w regionie zamieszkałym przez niewierzących i umierający z winy zarazy powinni zostać uznani za szahidów, gdyż *de iure* ginęli z powodu niewiernych, zob.: M.-H. Congourdeau, M. Melhaoui, *La perception de la peste en pays chrétien byzantin et musulman*, „Revue des études byzantines” 2001, t. 59, s. 99-105; J. van Ess, *La peste d'Emmaüs. Théologie et histoire du salut aux prémices de l'Islam*, „Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres” 2000, vol. 144, no 1, s. 325-327.

⁴⁰ Kiedy Ubajda odmówił przybycia do Omara, kalif miał się udać do arabskich wodzów i spotkał się z nim w Sargh. Podczas tego zgromadzenia doszło do wymiany opinii na temat kwestii wycofania się lub pozostania na terenach objętych zarazą, w której to pojawiły się odwołania do wypowiedzi Proroka, pierwszych hadisów – J.-L. Déclais, Ézékiel: *La vallée des morts et la peste d'Emmaüs*, „MIDÉO” 2014, vol. 30, s. 206; D.W. Dols, *op. cit.*, s. 377, o czym wspomina m.in. At-Tabari: *The History of al-Ṭabarī, Volume XIII: The Conquest of Iraq, Southwestern Persia, and Egypt: The Middle Years of Umar's Caliphate, A.D. 636–642/A.H. 15–21*, ed. G.H.A. Juynboll, Albany – New York 1989, p. 92.

⁴¹ Pojawia się określenie „mitu historycznego”: J. van Ess, *op. cit.*, p. 326.

⁴² W.M. Dols, *op. cit.*, p. 378-380.

rebeliantów podczas tzw. rewolucji abbasydzkiej⁴³. Z perspektywy niniejszego krótkiego przyczynku istotne jednak jest, że bizantyński chronograf nie uwypuklił w swojej narracji wątków, które pojawiają się w ówczesnej historiografii arabskiej, np. w kontekście śmierci poszczególnych umajjadzkich władców z powodu zarazy. Moglibyśmy oczywiście tłumaczyć to brakiem wiedzy o tychże, gdyby nie tak solidne opracowanie przez Teofanesa katalogów innych klęsk żywiołowych mających miejsce na terenach podległych władcom muzułmańskim – trzęsień ziemi.

Reasumując, o ile najsłynniejszy teofanesowy opis plagi z czasów Konstantyna V zawiera faktycznie odwołania do kwestii nadprzyrodzonych, podobnie jak niektóre z opisów trzęsień ziemi wydają się być „zapowiedzią” niekorzystnych wydarzeń politycznych, to relacje dotyczące pandemii na terenach syryjskich i mezopotamskich, podległych władzy kalifów, nie wydają się spełniać w narracji *Chronografii* którejkolwiek z tych ról. Teofanes nie traktował ich więc (a na pewno nie wyraził tegoż *explicitie*) jako szczególnego działania Boga wymierzonego przeciwko niewiernym, tak jak czynił przecież na przykład w opisach wyjątkowych burz morskich podczas oblężeń Konstantynopola, które doprowadziły do zniszczenia floty arabskiej.

Bibliografia

Antirrhethici, III, PG 100: 496 B-D.

At-Tabari: *The History of al-Ṭabarī, Volume XIII : The Conquest of Iraq, Southwestern Persia, and Egypt: The Middle Years of ‘Umar’s Caliphate, A.D. 636–642/A.H. 15–21*, ed. G.H.A Juynboll, Albany-New York 1989.

Brandes W., *Der frühe Islam in der byzantinischen Historiographie*. [w:] A. Goltz, H. Leppin, H. Schlange-Schöningen, *Jenseits der Grenzen*. Berlin-New York 2009.

Bray R.S., *Armies of Pestilence: The Impact of Disease on History*, Cambridge 1996.

Brooks E.W., *The Sources of Theophanes and the Syriac Chronicles*, „Byzantinische Zeitschrift” 1906, t. 15.

Cecota B., *Arab Expansion on Byzantine Territory (632-718)*, [w:] *Byzantium and the Arabs. The Encounter of Civilizations from the Sixth to Mid-Eighth Century*, ed. T. Wolińska, P. Filipczak, Łódź 2015.

⁴³ R.S. Bray, *op. cit.*, p. 41.

Cecota B., *Arabskie oblężenia Konstantynopola w VII-VIII wieku. Rzeczywistość i mit*, Łódź 2015.

Cecota B., *Ekspansja arabska na tereny bizantyńskie (632-718) i początki organizacji kalifatu*, [w:] *Bizancjum i Arabowie. Spotkanie cywilizacji VI-VIII wiek*, ed. T. Wolińska, P. Filipczak, Warszawa 2015.

Cecota B., *Islam, the Arabs and Umayyad Rulers according to Theophanes the Confessor's Chronography*, „*Studia Ceranea*” 2012, t. 2.

Cecota B., *The Meaning of „God's Interventions” in Christian Accounts about the Arab Sieges of Constantinople*, [w:] *Proceedings of the International Symposium Byzantium and the Arab World. Encounter of Civilizations*, ed. A. Kralides, A. Gkoutzioukostas, Thessaloniki 2013.

Congourdeau M.-H., Melhaoui M., *La perception de la peste en pays chrétien byzantin et musulman*, „*Revue des Études Byzantines*” 2001, t. 59.

Conrad L., *The Conquest of Arwād: A Source-critical study in the historiography of the early medieval Near East*. [w:] *The Byzantine and Early Islamic Near East: Papers of the First Workshop on Late Antiquity and Early Islam*, ed. A. Cameron, L. Conrad, Princeton 1992

Conrad L.I., *The Plague in the Early Medieval Near East*, Princeton 1981.

Conrad L.I., *‘Umar at Sargh: The Evolution of an Umayyad Tradition on Flight from the Plague*, [w:] *Story-Telling in the Framework of Non-Fictional Arabic Literature*, ed. S. Leder, Wiesbaden 1998.

Conterno M., *La „descrizione dei tempi” all'alba dell'espansione islamica. Un'indagine sulla storiografia greca, siriana e araba fra VII e VIII secolo*, Boston-Berlin 2014.

Čičurov I.S., *Teofan Ispovednik – publikator, redaktor, avtor? (v svjazi so sta-tej K. Mango)*, „*Vizantijskij Vremennik*” 1981, 42.

Debié M., *Theophanes ‘Oriental Source’. What can we learn from Syriac Historiography?*, [w:] *Studies in Theophanes*, ed. M. Jankowiak, F. Montinaro, „*Tra-vaux et Memoires*” 2015, t. 19.

Déclais J.-L., *Ézékiel: La vallée des morts et la peste d'Emmaüs*, „*MIDÉO*” 2014, vol. 30.

Dols M.W., *Plague in Early Islamic History*, „*Journal of the American Oriental Society*” 1974, t. 94.

Donner F.M., *The Early Islamic Conquests*, Princeton 1981.

Ess J. van, *La peste d'Emmaüs. Théologie et histoire du salut aux prémices de l'Islam*, „*Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*” 2000, vol. 144, no 1.

Gibb H.A.R., *Abū Ūbayda al-Djarrāh*. [w:] *The Encyclopaedia of Islam. New Edition*, ed. H.A.R. Gibb, J.H. Kramers, E. Lévi-Provençal, J. Schacht, t. I, Leiden 1986.

Glubb J.B., *The Great Arab conquests*, New Jersey 1964.

Howard-Johnston J., *Witnesses to a World Crisis*, Oxford 2010.

Hoyland R., *Theophilus of Edessa's Chronicle*, Liverpool 2011.

Kompa A., *Gnesioi filoi. The Search for George Syncellus and Theophanes the Confessor's Own Words and the Authorship of Their Oeuvre*, „Studia Ceranea” 2015, t. 5.

Laudatio Platonis, PG 99: 805 D.

Madelung W., *The Succession to Muhammad: A Study of the Early Caliphate*, Cambridge 1997.

Mango C., *Who Wrote the Chronicle of Theophanes?*, „Zbornik Radova Vizantologskog Instituta” 1978, t. 18.

Marjanović D., *Memories of plague in late 8th and early 9th century byzantine historiography*, „Acta historiae medicinae, stomatologiae, pharmaciae, medicinae veterinariae” 2019, t. 38.

Pratsch T., *Theodoros Studites (759-826) – zwischen Dogma und Pragma: der Abt des Studiosklosters in Konstantinopel im Spannungsfeld von Patriarch, Kaiser und eigenem Anspruch*, Bern 1998.

Rochow I., *Byzanz im 8. Jahrhundert in der Sicht des Theophanes. Quellenkritisch-historischer Kommentar zu den Jahren 715–813*, Berlin 1991.

Sourdél-Thomine J., *Amwas*, [w:] *The Encyclopaedia of Islam*, ed. C.E. Bosworth, E. van Donzel and Ch. Pellat, t. I: A-B, Leiden 1960.

Speck P., *Das geteilte Dossier. Beobachtungen zu den Nachrichten über die Regierung des Kaiser Herakleios und seine Söhne bei Theophanes und Nikephoros*, Bonn 1988.

Speck P., *Der 'zweite' Theophanes. Eine These zur Chronographie des Theophanes*, „Poikila Byzantina” 13, 1994.

Stathakopoulos D., *Crime and Punishment. The Plague in the Byzantine Empire, 541-749*, [w:] L. K. Little, *Plague and the End of Antiquity. The Pandemic of 541-750*, Cambridge 2007.

Stathakopoulos D.Ch., *Famine and Pestilence in the Late Roman and Early Byzantine Empire*, Birmingham 2016.

Ševčenko I., *The Search for the Past in Byzantium around the Year 800*, „Dumbarton Oaks Papers” 1992, t. 46.

Theophanis Chronographia, ed. C. de Boor, Lipsiae 1883.

Tsiamis C., Poulakou-Rebelakou E., Marketos S., *Earthquakes and plague during byzantine times. Can lessons from the past improve epidemic preparedness*, „Acta Medico-Historica Adriatica” 2013, t. 11 (1).

Turner D., *The Politics of Despair. The Plague of 746-747 and Iconoclasm in the Byzantine Empire*, „Annual of the British School at Athens” 1990, t. 85.

Vaiou M., *Theophanes*. [w:] D. Thomas, B. Roggema, *Christian-Muslim Relations. A Bibliographical History*, Band 1 (600–900), Leiden 2009.

Vita Leonis Catanensis (BHG 981b) [w:] В.В. Латышев, Неизданные греческие агиографические тексты. Petersburg 1914.

Yannopoulos P., *Comme le dit Georges le Syncelle ou, je pense, Théophane*, „Byzantion” 2004, 74.

Yannopoulos P., *Les vicissitudes historiques de la Chronique the Théophane*, „Byzantion” 2000, t. 70.

Yannopoulos P., *Théophane de Sigriani le Confesseur (759–818). Un héros orthodoxe du second iconoclisme*, Bruxelles 2013.